

HISTORISCH KLEURGEBRUIK IN HOORN

P.C. MEIJERS*

Steden en dorpen kenden in het verleden een grote verscheidenheid in kleurgebruik. Hoorn, Zwaag en Blokker bezitten nog een gevarieerde rijkdom aan historische gevels maar dat uit zich momenteel niet in het kleurgebruik. In toenemende mate groeit het besef dat door het gebruik van standaardkleuren de historisch gegroeide kwaliteit van binnensteden en dorpen verloren gaat. In meerdere monumentensteden zijn daarom onderzoekstrajecten gestart om deze kwaliteit te behouden. Ook de gemeente Hoorn stimuleert het onderzoek van historische kleurtoepassingen op buitengevels. Doel van dit onderzoek is een gevarieerder kleurgebruik in Hoorn te verkrijgen, in overeenstemming met de architectuur en geschiedenis van de betreffende panden. Met een dergelijk kleurgebruik worden de individuele karakters van de gevels benadrukt en wordt de belevingswaarde van de openbare ruimte versterkt.

Schilderij Nieuwstraat
anno 1784 door Isaak
Ouwater, foto Westfries
Archief

Algemeen kleurgebruik in Nederland

Tot en met de middeleeuwen was er weinig sprake van kleurgebruik op de buitengevels van woonwerkhuizen in de steden en dorpen. Het eikenhout op de gevels van woonhuizen bleef onbehandeld of werd ter bescherming voorzien van houtteer. Grote bouwwerken, zoals kerken en vestingwerken, werden veelal gebouwd in baksteen of natuursteen. Door de verschillende kleuren van de toegepaste bouwmaterialen op elkaar af te stemmen werd het gewenste kleureffect verkregen. Tijdens de renaissance in de

*P.C. Meijers is als bouwhistoricus werkzaam bij Bureau Erfgoed van de gemeente Hoorn

16^e en 17^e eeuw werden de contrasten in de gevels sterk benadrukt door toepassing van helderrode bakstenen en natuurstenen geveldelen in lichte tinten. Door natuurlijke verwerking verloren deze materialen in sommige gevallen hun uitstraling. Om het contrast te bereiken of te behouden werden gevels beschilderd met rode verf op de baksteen en witte of lichte verf op de natuurstenen onderdelen. Ook werd hout ter bescherming geschilderd in verschillende tinten. Het beschikbare kleurengamma van geschikte buitenverven was echter vrij beperkt. In de 17^e en vooral de 18^e eeuw kwam het schilderen op buitengevels steeds meer voor en lieten huiseigenaren hun huizen naar de laatste mode schilderen. Dit schilderwerk werd uitgevoerd door de ambachtslieden die kladschilders of 'schilders met de grote kwast' werden genoemd.¹ Het natuursteen in gevels werd vaak geïmiteerd met stuc- en schilderwerk, waarbij verschillende kleurtinten ontstonden. Ook kwamen in de 17e en 18e eeuw de lijstgevels in de mode waarbij het gevelvlak zoveel mogelijk in één tint moest worden uitgevoerd.

Om deze tint te bereiken diende het voegwerk tussen de bakstenen zo min mogelijk zichtbaar te zijn. De toegepaste bakstenen werden daarom zorgvuldig geselecteerd en soms zelfs taps geslepen. Door deze architectuur ontstonden zeer strakke gevels in een bijna monochrome kleur. Aan het eind van de 19^e eeuw werden er soms – onder invloed van opkomende architectuurstromingen als eclecticisme en Jugendstil – nieuwe heldere kleuren toegepast op buitengevels. Ook het kleurgebruik van de Amsterdamse School uit het eerste kwart van de 20^e eeuw was uitbundig te noemen. Niet alleen werden door het gebruik van verschillende soorten baksteen en metselverbanden kleurnuances aangebracht, ook felrode, heldergele en lichtgroene tinten werden niet geschuwd. Als gevolg van wisselende architectuurstijlen, de uiteenlopende wensen van opdrachtgevers en doordat de schilders hun verf zoveel mogelijk zelf maakten, ontstonden er grote verschillen in kleurgebruik. Door deze verschillen vormden gevelrijen in steden en dorpen tot in de 20^e eeuw een bonte verzameling toegepaste kleuren. Het kleurgebruik op buitengevels werd de afgelopen eeuw echter steeds meer gereguleerd, waarbij de welstands- en monumentencommissies standaard 'monumentenkleuren' voorschreven. Men wilde geen bonte verzameling en streefde naar een rustig straatbeeld van gevelwanden. De basiskleuren bestonden uit wit of crème-wit voor kozijnen en lijsten, groen voor deuren en ramen en wit voor het pleisterwerk. De huidige standaardkleuren monumentengroen, grachtengroen en Bentheimer geel zijn gebaseerd op deze opvattingen en worden te pas en te onpas gebruikt.

Historische verkleuren

De kleur rood op gevels werd gemaakt van meekrap, een plant waarvan de wortel werd gebruikt om rode kleurstof te maken. Het bekende ossenbloed, een ijzeroxidepigment, werd al in de oudheid toegepast evenals het rode dodekop.

Spaans groen en Bremer groen werkten schimmelwerend en werden daarom al in de 16^e eeuw toegepast op ramen en deuren en op houten beschot. In deze tijd werden voor de kozijnen vooral wittinten gebruikt.

Uit historische bestekken uit de 17^e eeuw en uit onderzoek naar gekleurde architectuurtekeningen blijkt dat in deze periode al meer kleuren gebruikt werden. Deuren en ramen werden nog steeds vaak groen geschilderd, maar ook rood en bruin waren gebruikelijke kleuren. De buitenkanten van geveluiken waren groen. Om in gesloten toestand aan te sluiten op het interieur werden aan de binnenzijde rood of roodbruin, gele oker of oranje toegepast. Kozijnen en lijstwerk werden vaak geschilderd in een vaalgele Bentheimer natuursteenkleur. Tijdens de 18^e eeuw werden steeds lichtere kleuren gebruikt.

De eerste natuursteentoepassingen bestonden veelal uit gelig gekleurde zandsteen en werden wit geschilderd. In de 18^e eeuw werden ze veelal (donker)grijs geschilderd. Met deze tint werd meer het uiterlijk van hardsteen verkregen. Hardsteen was kostbaarder dan zandsteen en gaf daardoor meer status. In de 19^e eeuw werd dit gevelbeeld weer teruggedraaid naar zandsteenkleuren tussen grijs, okerachtig en omberachtig in. De sokkel of plint van een gevel bleef echter hardsteenkleurig. Het zwart schilderen van profielen en banden in hardsteendetailing is karakteristiek voor de 18^e en 19^e eeuw. Om de profileringen nog donkerder en glanzender te maken werd de hardsteen gezoet (= zeer fijn geschuurd) met lijnolie, verwerkt met zwartsel. Later werden de gezoete profielen en bandjes geschilderd met zwarte lakverf.²

De historische verven hadden niet de kwaliteit van moderne verven en door zon- en weersinvloeden verkleurden ze snel. Vooral groen is lange tijd een moeilijk te maken kleur geweest. De eerste groenen zoals Bremer groen en Fries groen (Vriesch groen) waren vrij licht van tint en verkleurden onder invloed van zonlicht snel tot een bruinige kleur. Het eerder genoemde Spaans groen was donkerder

en iets beter bestand tegen weersinvloeden. Door menging van Berlijns blauw, gele oker en Bremer groen ontstond een groen die langer bestand was tegen weersinvloeden. Na de ontwikkeling van dit op standolie gebaseerde standgroen, werden ramen en deuren vanaf het midden van de 19^e eeuw vooral in een donkergroene kleur afgewerkt. In combinatie met lichtgrijze kozijnen en gepleisterde gevels in witte of lichte tint ontstond een algemeen klassiek gevelbeeld dat zich tot op heden doorzet.

Schilderij Kerkstraat
anno 1905 door
H.M. Marshall, Westfries
Archief nr. 1293

Historisch kleurgebruik in Hoorn

Over de kleuroepassingen op buitengevels in Hoorn, Zwaag en Blokker gedurende de afgelopen eeuwen is nog weinig bekend. Enige informatie komt uit historische bestekken waarin sporadisch kleuroepassingen staan vermeld.

In de archieven van het Burgerweeshuis en Protestants Weeshuis is te lezen dat in 1776 de gevels van het complex geschilderd werden: "Het huys selve van binnen rondom de plaats heen eerst te laten grondverven en dan vervolgens te couleuren met metaalgroen, en dat in plaatsen van rood, afgezet met wit, in figuren een sandlooper of dubbelen handboender die, alhoewel eenige tijdt herwaards zoo gepractiseert, over het generaal concernerende dit huys, midsese worden geamolieert." In datzelfde jaar werd besloten: "Het huys zoo van binnen als van buyten eerst met een grondverw en daarna als boven met coluer van metaalgroen en witten lijsten te doen verven."

J. van der Lee, mede-auteur van het boek *'t Weeshuys in Hoorn* schrijft hierover: "Ook het weeshuis is aan

mode onderhevig: het vroeger algemeen toegepaste rood met witte zandlopermotief voor luiken wordt inmiddels ouderwets gevonden en vervangen door metaalgroen, met metaalgroen wordt kopergroen bedoeld, de lichtgroene kleur van geoxideerd koper (kopperoest)." Vermoedelijk werd ook het raamhout in de lichtgroene kleur uitgevoerd. J. van der Lee schrijft verder: "Dat rood en wit, de kleuren van de stad Hoorn zijn, verklaart mogelijk de vroegere populariteit van deze kleurencombinatie in de stad en wellicht ook de keuze bij een stedelijke instelling als het Burgerweeshuis."⁴

Voorgevel Grote Noord 20,
ontwerp A.C. Bleijs

In een bouwkundig bestek uit 1820 worden de kleurstellingen van het weeshuis wederom omschreven: "De huizen in de Muntstraat, de voorgevel van het gesticht in de Achterstraat, met beste groene olyverw bestaande uit Spaansch en Vriesch groen, van iedere soort de helft, en de huizen langs de Turfhaven en Achterstraat tot aan voornoemde voorgevel, alsmede de goot- en schoorsteenborden, met wagenegroene verw, benevens alle de gooten, lijsten, cosijns etc. met eene ligte steenkleurige [verf], alle naar de keuze van heeren besteders."⁵

Het genoemde wagenegroen was een vrij donkere kleur groen. T. van Weel schrijft over de kleur groen: "Spaans groen werd verkregen door het laten oxideren van koperen platen. Het lichtere Friese groen, eveneens giftig, maakte

men door kopervijtsel met een oplossing van ammoniumchloride te bewerken in een afgesloten bak. De combinatie van 50% Fries en 50% Spaans groen leverde een helder groen op dat volgens bestekken uit het begin van de 19^e eeuw toegepast werd op de gemeentelijke gebouwen. Hieronder vielen onder andere het stadhuis, de vestingtorens en de waag."⁶ Ook op de hekken van de Veemarkt is deze kleur aangetroffen. Aan het einde van de 20^e eeuw is deze kleur teruggebracht op initiatief van de heer A. Boezaard, destijds bureauhoofd Erfgoed van de gemeente Hoorn. Behalve het houtwerk en natuursteen van het weeshuis werd ook het ijzerwerk in de gevels, zoals muurankers en hang- en sluitwerk, geschilderd: "Eerst met menieverw en daarna tweemaal met goede zwarte verf."⁷ In een bestek uit 1818 voor het schilderen van de ramen van De Doelen aan de Achterstraat 2 wordt het eerder vermelde Fries groen ook vermeld, eveneens in een mengverhouding van 50% met 50% Spaans groen.⁸ Een bestek uit 1822 vermeldt de toe te passen 'couleuren': "Deuren, vengsters en ramen vriesgroen, de couzijnen, lysten, gooten, hardstenen etc. ligtsteengrauw, de schoorsteenborden, schoorsteenpijpen, gootborden etc stoepblauw, yzer gemeeniet en daarna zwart overgeverft."

De kleuren voor de buitengevels van de officierswoningen van de kazerne op het Weitje (Waaijtje; de huidige Veemarkt) staan in het aanbestedingsbestek van de Stad Hoorn uit 1826 voorgeschreven: "... de kozijnen, dakgooten en de dekker op de schoorsteenen ligtsteengrauw, de ramen wit, de deuren en vensters, spaans en vriesgroen onder elkander gemêleerd." In 1836 worden de kleuren van de kazernes op het Weitje, de Muntstraat en de Modderbakken als steengrauw en donkergroen omschreven. Gebaseerd op voornoemde zeer beperkte archiefgegevens lijkt de lichtgroene kleur op ramen, deuren en luiken na het midden van de 18^e eeuw definitief in Hoorn te worden toegepast. In het begin van de 19^e eeuw worden de kozijnen en lijsten in een lichte steengrauw (grijs) geschilderd. De ramen en deuren worden gedurende de 19^e eeuw steeds donkerder groen.

Architecten zoals A.C. Bleijs en Van Reijendam gebruikten in hun ontwerpen afwijkende kleuren. Een voorbeeld is het pand Grote Noord 20, dat op basis van onderzoek enige jaren geleden in oude luister is teruggebracht. Het pleisterwerk van de gevel is weer roze, de gevellijsten en ornamenten zijn grijs met een oranje bies en het raamhout okergeel.

Oliën

Baksteengevels werden soms met olie bestreken om ze te beschermen tegen weersinvloeden. Doordat de olie in de baksteen trok en de beschermende laag herhaaldelijk moest worden aangebracht, ontstonden steeds donkerdere gevels. In Amsterdam zijn voorbeelden zichtbaar waarbij de gevels vrijwel geheel zwart geworden zijn. Eén van de weinige voorbeelden in Hoorn was het pand Grote Oost 1. Volgens een besteksomschrijving uit 1839 moest de voorgevel tweemaal geolied worden.⁽⁶⁾

Onderzoekstraject oliën

De gemeente Hoorn subsidieert kleurhistorisch onderzoek om de historische karakters van de stad en dorpen te versterken. Naast de beschreven archiefgegevens zijn in het verleden enkele individuele kleuronderzoeken in Hoorn uitgevoerd met soms bijzondere resultaten. Helaas zijn deze resultaten nog te beperkt om hier consequenties voor het stadsbeeld aan te verbinden.

Voor stratigrafisch onderzoek (= praktisch onderzoek ter plaatse) zijn globaal twee methoden; de toverbalmethode en het kleurentrapje. De eerste methode bestaat uit het rond schuren van de verflagen tot op het kale hout. Door het steeds ruimer schuren wordt de gelaagdheid van het verpakket zichtbaar. Op deze manier kan snel worden beoordeeld of er veel lagen aanwezig zijn. Een nadeel van deze methode is de verstoring van de kleuren door het schuren. Bij de tweede methode wordt zorgvuldig met een scalpelmesje telkens een vakje van de bovenliggende verflaag afgepeld. Door dit bij elke verflaag te doen ontstaat een kleurentrapje waarbij de onderzoeker niet alleen de kleur kan vaststellen maar ook kan beoordelen of het een dikke afwerklaag betreft of een dunne grondlaag.

Onderzocht

De voorgevel van het pand Roode Steen 16 is in 2007 onderzocht. De onderste verflagen op de voorgevel uit 1790 bestonden voor de lijsten uit een zware Bentheimer kleur, die bij nieuwe schilderbeurten steeds lichter was uitgevoerd en voor de ramen uit een donkergroen. In de 19^e eeuw werden de ramen licht mosgroen en vervolgens bruinrood geschilderd. De kroonlijst werd in kleurrijke tinten afgewerkt met rood, blauw en lichtgrijs. Vanwege de bijzondere uitstraling is gekozen om de afwerking uit de 19^e eeuw te reconstrueren.

Roode Steen 16 anno 2009

Het vaststellen van de historische kleuren is soms lastig. Er dient door de onderzoekers terdege rekening mee gehouden te worden dat verfpigmenten verkleuren en 'verzeppen' onder invloed van het buitenklimaat. Ook verdonkeren de meeste kleuren zodra ze overgeschilderd zijn. Het beoordelen van de juiste kleuren kan eveneens lastig zijn. De weersgesteldheid, het effect van zonlicht, schaduwen en begroeiingen zijn

Kleurentrap door
Leonieke Polman
fijnschilder op timpaan
Muntstraat 7, 2010

van invloed op de kleurkeuze. Om deze keuze zorgvuldig te kunnen maken en te documenteren worden de kleurentrapjes fotografisch vastgelegd met gestandaardiseerde kleur- en grijskaarten.

Afweging

Soms vragen de resultaten om uitgebreid overleg. Door gevelwijzigingen uit het verleden zijn er voor de historische kleurtoepassingen verschillende mogelijkheden. Veelal wordt dan besloten om de nieuwe kleuren pas aan te brengen bij een volgende schilderbeurt, waardoor er voldoende tijd is om tot een verantwoorde keuze te komen. Een voorbeeld hiervan is het voormalige schoolgebouw Muntstraat 7 uit 1883. In eerste instantie was het natuursteen in de gevel niet geschilderd en waren de toegepaste bouwmaterialen in kleur op elkaar afgestemd. Toen het natuursteenwerk rond het midden van de 20^e eeuw geschilderd werd, zijn afwijkende kleuren op de kozijnen en ramen aangebracht. Er is nu een

Kleurentrap door
TPHAGa op gevel
Ramen 29, 2011

voorstel gedaan met gebruik van gevonden kleuren; mosterdkeurige kozijnen en lichtbruine ramen. De welstands- en monumentencommissie moet nog besluiten over de voorgestelde kleuren.

Proefvlakken
Muntstraat 7, 2010

Resultaten

De eerste onderzoeksresultaten van het project 'Historisch kleurgebruik in Hoorn' wijzen op zorgvuldig afgestemd kleurgebruik tussen materiaaltoepassingen en architectuurstijlen; een beeld dat navolging verdient in deze moderne tijd. In enkele gevallen heeft het onderzoek geleid tot een kleuraanpassing van het buitenschilderwerk. Voorbeelden van panden met nieuwe kleurstellingen zijn onder andere Ramen 29, Grote Oost 43, Koepoortsweg 73, Binnenluiendijk 3-4 en Koepoortsweg 3. In de meeste gevallen levert het historisch kleurgebruik bijzondere gevelbeelden op waarvan de resultaten langzaam zichtbaar worden in de stad.

Koepoortsweg 73
anno 2007

Ramen 29: gepleisterde lijstgevel uit het midden van de 18^e eeuw, gemoderniseerd in de 19^e eeuw

De gevel was oorspronkelijk opgetrokken in schoon metselwerk. Nadat de gevel gepleisterd werd is de gevel opnieuw geschilderd. De onderste

Ramen 29 anno 2010

Ramen 29 anno 2011

kleurlaag op het pleisterwerk bestaat uit een gelige zandkleur. Op deze laag was een steenrode verflaag aangebracht. Deze rode tint dateert vermoedelijk uit de tijd dat het pand als pastorie van de naastgelegen doopsgezinde kerk ging dienen. Op de kozijnen en ramen werden nauwelijks historische verflagen gevonden; deze zijn eerder geheel verwijderd. Door de nog 18^e eeuwse architectuur en nog aanwezige elementen is ervoor gekozen om de vroegste kleur te reconstrueren en de vensters hierop aan te passen. Op het oorspronkelijke houtsnijwerk wordt in een later stadium nog onderzoek verricht.

Koepoortsweg 73: gevel met schoon metselwerk en pleisterwerk uit 1746

De gepleisterde pilasters waren oorspronkelijk lichtroze, de goot en lijsten crèmekleurig, de ramen donker okergeel en de kozijnen licht okergeel. Samen met de helrode baksteen zal de gevel van deze voormalige buitenplaats een bijzondere uitstraling hebben gehad. Helaas is er bij de restauratie in 2010 niet gekozen om de originele kleuren te reconstrueren maar een interpretatie ervan.

Koepoortsweg 73 anno 2011

Grote Oost 43: natuursteen lijstgevel daterend uit 1724

Op een moeilijk te bereiken locatie kon een volledige kleurentrap worden gemaakt. Op basis hiervan zijn de kozijnen in lichte zandsteenkleur geschilderd, een kleur die volledig aansluit bij de originele kleur van het natuursteen van de gevel. De ramen zijn roomwit gebleven.

Koepoortsweg 3: samengestelde lijstgevel

De onderste verflagen op de gepleisterde gevel waren zandkleurig. Op basis hiervan heeft de gevel een gewijzigd kleurbeeld gekregen. De kleuren op kozijnen en ramen zijn hierop aangepast.

Koepoortsweg 3 anno 2011

Grote Oost 53: lijstgevel daterend uit ca. 1780

De eigenaar van het pand, de Rijksgebouwendienst, wilde het onderzoeksresultaat niet geheel volgen waardoor er een tweeledig gevelbeeld is ontstaan van twee tijdspannen. De 18^e eeuwse kroonlijst was oorspronkelijk donkergrijs, de consoles waren zandsteenkleur. De kozijnen waren lichtgrijs. De schuiframen waren wit en de toegangsdeur blank gelakt. Momenteel zijn de ramen en deur donkergroen geschilderd. Wellicht dat bij een volgende schildersbeurt een betere kleurstelling wordt bereikt.

Grote Oost 53 anno 2010

Binnenluiendijk 3-4: gevels in 17^e en 18^e eeuwse architectuur

De beide gevels zijn in het verleden grondig gerestaureerd, waarbij veel houten onderdelen zijn vernieuwd. Het kleurenonderzoek leverde nauwelijks historische gegevens op. De nieuwe kleuren zijn afgestemd op algemene 17^e en 18^e eeuwse gevelbeelden.

Koepoortsweg 3
anno 2009

Binnenluiendijk 4
anno 2011

Grote Oost 53 anno 1920,
afbeelding Westfries Archief

Binnenluiendijk 3 anno
2011

Bronnen:

- 1: O. van der Klooster, Van Leidse schilders Mette groote quast, Leiden 2011
- 2: W. Dubbelaar e.a., Utrecht in steen, blz150, Utrecht 2007
- 3: J. van der Lee e.a., 'T Weeshuys in Hoorn, blz. 287, Hoorn 2009
- 4: J. van der Lee e.a., 'T Weeshuys in Hoorn, blz. 288, Hoorn 2009
- 5: J. van der Lee e.a., 'T Weeshuys in Hoorn, blz. 291, Hoorn 2009
- 6: T. van Weel, Veel te doen over West-Vriesch groen, Oud Hoorn 22 -2, Hoorn 2000
- 7: J. van der Lee e.a., 'T Weeshuys in Hoorn, blz. 293, Hoorn 2009
- 8: Westfries Archief, Repertorium akten 1839

Afbeeldingen zonder vermelding zijn afkomstig van Bureau Erfgoed gemeente Hoorn